

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ AGENTLİYİ

MİRAS
Mədəni İrsin Üyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

mədəni irs ustad məktəbi

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ

BAKİ - 2025

Kitabın məzmunu “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Xəlilli, Fariz. (Hazırlayan). (2025). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. Bakı: AFPoliqrAF.

16-25 iyul 2025-ci il tarixlərində “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi ilk dərslərinə başlamışdır. Dərslər müxtəlif mədəni irs mövzularında olub, Azərbaycan, Türkiyə, İtaliya irs mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Təlimçilərin mühazirələri tədris vəsaiti şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev
Rəyçilər: Prof.Dr. Kübra Əliyeva
Prof.Dr. Şikar Qasimov

Tərcümə: Fariz Xəlilli
Dizayn: İntiqam Məhəmmədli
Koordinator: Məleykə Hüseynova
Fotolar: Nicat Nağızadə, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova, Fidan Xəlilli, Fərid Xəlilli

ISBN: 978-9952-8561-2-5

© “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2025

MÜNDƏRİCAT

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev - MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ VƏ YA MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRIORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	6
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006	
Prof.Dr. Luici Skrinzi - ZƏRGƏRPALAN HAMAMI: BEYNƏLXALQ TƏDQIQAT VƏ KONSERVASIYA MİSSİYASI.....	18
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1018	
Dr. Fariz Xəlilli - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQIQATLAR	25
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025	
Məleykə Hüseynova - MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏNZİMETMƏ	43
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1043	
Dos.Dr. Günel Seyidəhmədli - AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI.....	65
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065	
Prof.Dr. Şikar Qasımov - AZƏRBAYCANIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN YUNESKO-DAKI YERİ.....	87
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1087	
Dos.Dr. Pərvin Ahançı - TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI	103
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103	
Dos.Dr. Həbibə Əliyeva - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ EPİQRAFİK TƏDQIQATLAR	129
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1129	
Dr. Şəhla Xəlilli - DÜNYA YADDAŞI: ƏLYAZMA İRSİ	142
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1142	
Dr. Nəzmin Cəfərova - MUZEYLƏR MƏDƏNİ İRSİN KEŞİYİNDƏ.....	154
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1154	
Gülşən Hüseynova - FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ.....	185
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1185	
Arzu Həsənlı - MƏDƏNİ İRSİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ.....	205
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1205	
Aidə Məlikova - MƏDƏNİ İRS TURİZMİ	211
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211	
Prof.Dr. Zəhidə Məmmədova, Dos.Dr. Məhəmməd Nurməmmədov - MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI.....	224
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224	
Cəlaləddin Küçük, Nədirə Mınə Yar - BƏRPA VƏ KONSERVASIYADA MATERİALLAR.....	246
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1246	
Əfqan Quliyev - BƏRPA LAYİHƏLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ UĞURLU TƏCRÜBƏLƏR.....	259
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1259	
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova - Bakı şəhəri Yasamal rayonu Həmidəğa Hüseynzadə küçəsində yerləşən Hamam binası daxilində və ətrafında konservasiya və təmizləmə işləri çərçivəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların HESABATI.....	263
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1248	

MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ

VƏ YA

MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRİORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR

Qafar Cəbiyev

Tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

<https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006>

Giriş. Mədəni irs anlayışı müasir dövrdə geniş və çoxşaxəli bir sahəyə çevrilmişdir. Bu anlayışa müxtəlif mütəxəssislər fərqli elmi yanaşmalarla münasibət bildirsələr də, ümumi mənə etibarilə mədəni irs bir xalqın, bir millətin tarix boyunca yaratdığı və nəsildən-nəslə ötürdüyü maddi və qeyri-maddi dəyərlərin məcmusudur.

Mədəni irs, adətən, iki əsas kontekstdə nəzərdən keçirilir:

- Milli mədəni irs;
- Ümumbəşəri mədəni irs.

Təbiidir ki, milli mədəni irs olmadan ümumbəşəri mədəni irs anlayışından bəhs etmək mümkün deyil. Başqa sözlə, milli mədəni irs bünövrədir, ümumbəşəri mədəni irs isə bu bünövrə üzərində formalaşır. Bu baxımdan milli irsin qorunması, inkişafı və öyrənilməsi beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə və qarşılıqlı anlaşmaya xidmət edən əsas vasitədir.

Bu kursun iştirakçıları, mədəni irs sahəsində biliklərini genişləndirmək və bu sahənin peşəkarı olmaq istəyən fərdlərdir. Bu, təqdirəlayiq bir seçimdir və hər bir iştirakçıya uğurlar arzulayıram. Amma gəlin sual verək: bu kursa hansı mənəvi və intellektual “baqajla” gəlmisiniz? Mədəni irs sahəsində nə qədər məlumatlısınız? Bu və digər suallar söhbətimizin interaktiv xarakteri çərçivəsində aydınlaşacaqdır.

Peşəkar fəaliyyət üçün isə yalnız maraq kifayət etmir. Bu sahədə çalışan hər bir mütəxəssis həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi sənədləri dərinlən bilməlidir. Bu baxımdan aşağıdakı normativ aktlar xüsusilə önəmlidir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- “Mədəniyyət haqqında” Qanun;
- “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanun;
- “Muzeylər haqqında” Qanun;
- Digər əlaqəli normativ hüquqi aktlar və beynəlxalq konvensiyalar (məsələn, UNESCO-nun 2003-cü il Konvensiyası və s.) (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası; Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” Qanunu; Azərbaycan Respublikasının “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanunu; “Muzeylər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu).

Mədəni irsə elmi yanaşmalar mütəxəssisin ixtisasına uyğun olaraq dəyişir. Məsələn:

- Memarlar daha çox memarlıq irsini ön plana çəkirlər;
- Xalçaçılar xalçaçılıq sənətini;
- Sənətsünaslar isə təsviri və tətbiqi sənət nümunələrini tədqiq edirlər.

Bu sahələrin hər biri mədəni irsin öyrənilməsində mühüm rol oynasa da, arxeologiya bu irsin əsas təməl qatlarını ortaya çıxaran bir sahədir.

İxtisasca arxeoloq olaraq mənim baxış bucağım da təbii olaraq bu sahəyə yönəlmişdir. Arxeoloqlar qədim tikililəri, sənət nümunələrini, izləri, şəhərləri, qalaları, məzarlıqları və onların fraqmentlərini üzə çıxarmasaydı, bu gün memarlar, sənətsünaslar, mədəniyyətsünaslar və digər sahələrin nümayəndələri nəyin üzərində araşdırma aparacaqdılar? Bu səbəbdən də mədəni irsə yanaşmada arxeoloji tədqiqatların rolu fundamental əhəmiyyət daşıyır.

Arxeologiya nədir? Dərslərimizin davamında bu suala elmi şəkildə cavab veriləcəkdir. Amma qısa şəkildə qeyd edib bilirik ki, arxeologiya, insan fəaliyyətinin izlərini öyrənən, onları maddi qalıqlar vasitəsilə sənədləşdirən və təhlil edən elmdir. Bu elm sahəsi keçmişə aid mədəni irs nümunələrinin elmi əsaslarla bərpası və qorunması üçün baza məlumatlar təqdim edir.

“Arxeologiya” termini qədim yunan dilindəki iki sözün – arxaios (qədim) və logos (elm, bilik) – birləşməsindən yaranmışdır. Leksik mənasına əsasən, arxeologiya qədim tarixi öyrənən elm kimi başa düşülür. Bununla belə, arxeologiyanın bir elm sahəsi kimi təşəkkül tapması qədim deyil. Başqa sözlə desək, arxeologiya tarixin nisbətən yeni dövrlərində formalaşmış və çox sürətli inkişaf yolu keçmiş elmlərdən biridir (Cəbiyev, 1990: 4-13).

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində arxeologiyanın elmi statusu və hansı elmlər sisteminə daxil olduğu geniş polemikalara səbəb olmuşdur. Müxtəlif alimlər bu sahənin aid olduğu elmlər qrupuna dair fərqli mövqelər sərgiləmişlər:

- Bəzi tədqiqatçılar arxeologiyayı antropologiya ilə birlikdə bioloji elmlər qrupuna daxil etmişlər;
- Digərləri isə onu incəsənət tarixi ilə əlaqələndirərək humanitar elmlər sistemində görmüşlər;
- Bəzi mütəxəssislər isə bu sahənin dəqiq və humanitar elmlər arasında keçid xarakterli olduğunu iddia etmişlər.

Lakin bütün bu fikirlər arasındakı fərqliliklərə baxmayaraq, arxeoloqların özlərinin apardığı genişmiqyaslı və sistemli tədqiqatlar nəticəsində bu mübahisələrə son qoyulmuşdur. Dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında aparılan arxeoloji qazıntılar və elmi nəticələr bu sahənin ictimai elmlər sistemində özünəməxsus yerini təsdiq etmişdir. Müasir dövrdə artıq arxeologiyanın elmlər sistemində yeri şübhə doğurmur və bu sahə, həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan müstəqil bir elm kimi qəbul olunur (Cəbiyev, 2018: 5-11).

Maddi qaynaqlar. Bəşər tarixinin öyrənilməsində iki əsas mənbə qrupuna istinad edilir:

- Maddi mədəniyyət nümunələri;
- Yazılı mənbələr.

Maddi mədəniyyət nümunələri arxeoloji tədqiqatların əsasını təşkil edir və arxeoloqlar məhz bu materiallar vasitəsilə keçmişin müxtəlif mərhələlərini öyrənirlər. Yazılı mənbələrin mövcudluğu tarix elminə mühüm töhfə versə də, bu mənbələr yalnız son 5000 illik dövrü, o da yalnız bəzi cəhətləri ilə əhatə edir. Misir heroqlifləri ilə başlanan yazılı dövr, əslində, insanlıq tarixinin yalnız kiçik bir hissəsinə aiddir.

Qeyd edilməlidir ki, yazılı qaynaqlar əsasında Azərbaycan tarixini yalnız son 2000 il ərzində, o da yalnız müəyyən epizodlarla öyrənmək mümkündür. Yazılı mənbələrin bir çox hallarda qeyri-dəqiq və subyektiv xarakter daşması da bu sahədəki məhdudiyyətləri artırır. Məsələn, qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon qeyd edirdi ki, Qafqaz Albaniyası əhalisi (bugünkü Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim əcdadlarımız) pul tanımır və iqtisadi münasibətlərdə pulla deyil, barter üsulu ilə fəaliyyət göstərirdi. Lakin müasir arxeoloji tədqiqatlar bu iddianın realılıqla üst-üstə düşmədiyini sübut edir.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qafqaz Albaniyası dövrünə aid çoxsaylı sikkələr aşkarlanmışdır. Bu sikkələr arasında həm xarici ölkələrdə (Roma, Parfiya, Sasanilər, Vifiniya və s.) zərb edilmiş pullar, həm də yerli zərbxanalarda hazırlanmış Alban sikkələri mövcuddur. Bu faktlar sübut edir ki, qədim Alban əhalisi nəinki pul anlayışına malik idi, hətta öz dövrünə sistemlərini yaratmış və yerli iqtisadiyyatda aktiv şəkildə istifadə etmişdir. Beləliklə, yazılı mənbələrdəki bəzi məlumatlar arxeoloji tapıntılar vasitəsilə düzəlişə məruz qalır və yenidən interpretasiya olunur (Cəbiyev, 2025, 4 iyun).

Hətta yazılı mənbələrin nisbətən geniş yayıldığı orta əsrlər dövrünün tarixi də arxeoloji materiallar olmadan hərtərəfli və obyektiv şəkildə tədqiq edilə bilməz. Məsələn, Azərbaycan ərazisində əsrlər boyu iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın mərkəzi olan şəhər və qalaların, o cümlədən mühüm hərbi əməliyyatların baş verdiyi strateji ərazilərin tarixi yalnız yazılı mənbələrlə məhdud şəkildə izah oluna bilər. Bu baxımdan arxeoloji tədqiqatlar olmadan bu mədəni-tarixi obyektlərin inkişaf mərhələlərini, quruluş sistemlərini və ictimai funksiyalarını tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Unudulmuş sahə. Təxminən 45 il öncə, 1980-ci illərin əvvəllərində, mənə dissertasiya mövzusu olaraq Azərbaycanın son orta əsrlər dövrünə (XIV-XVII əsrlər) aid keramika nümunələrinin araşdırılması təklif ediləndə bu istiqamət elmi ictimaiyyətin böyük bir hissəsi tərəfindən ciddi qəbul edilmədi. Həmin vaxtlar mənim elmi rəhbərim professor Qara Əhmədovun irəli sürdüyü bu təklif, bəzi mütəxəssislər tərəfindən arxeologiyadan çox etnoqrafiya sahəsinə aid bir tədqiqat sahəsi kimi qiymətləndirilirdi. Onların fikrincə, bu dövr artıq yazılı mənbələrlə kifayət qədər işıqlandırıldığı üçün maddi mədəniyyət nümunələrinin arxeoloji tədqiqinə ehtiyac yox idi.

Lakin elmi araşdırmalarımın ilkin mərhələlərindən etibarən mən mövzunun dərinliklərinə nüfuz etdikcə, bu sahədə çox ciddi boşluqların mövcud olduğunu müşahidə etdim. Araşdırmalar göstərdi ki, Azərbaycanın son orta əsrlər dövrünə aid keramika mədəniyyəti təkcə yerli kontekstdə deyil, həm də daha geniş Avrasiya arxeoloji xəritəsində öyrənilməsinə ehtiyac duyulan zəngin və az tədqiq olunmuş sahələrdən biridir.

Bu kontekstdə qeyd edilməlidir ki, həmin dövrdə, postsovet məkanında - xüsusilə Ukrayna, Rusiya və Mərkəzi Asiya ölkələrində bu sahə artıq arxeoloji tədqiqatların prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul olunmaqda idi. Hətta Avropanın aparıcı elmi mərkəzlərində də keramik materialların stratigrafik təhlili, tipoloji sistemləşdirilməsi və texnoloji xronologiyası geniş miqyasda öyrənilirdi.

Nəhayət, 1985-ci ildə Ukrayna Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutunun Elmi Şurasında təqdim etdiyim dissertasiya işi yüksək qiymətləndirildi və orada “orijinal elmi nəticələrə və konseptual yeniliklərə malik bir tədqiqat” kimi qəbul olundu. Bu, mənim üçün yalnız fərdi uğur deyildi, həm də Azərbaycan arxeologiyasında az öyrənilmiş bir sahənin elmi statusunun təsdiqi idi.

Ağsu möcüzəsi. 2010-2014-cü illərdə orta əsr Ağsu şəhəri yerində həyata keçirilən genişmiq-

yaslı arxeoloji tədqiqatlar zamanı bir daha əyani şəkildə aydın oldu ki, ölkəmizin qədim və orta əsrlər tarixi yalnız yazılı mənbələr əsasında deyil, həm də maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi vasitəsilə dərinlən və hərtərəfli şəkildə öyrənilə bilər. Aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən materiallar, şəhərin strukturu, memarlıq elementləri, sənətkarlıq məhsulları və yaşayış məkanlarının quruluşu kimi sahələrdə mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Bu tədqiqatlar göstərdi ki, arxeoloji irs yazılı qaynaqlara nisbətən çox zaman daha etibarlı və geniş məlumat bazası təqdim edir. Xüsusilə də, yazılı qaynaqların az və ya qeyri-müəyyən olduğu hallarda arxeoloji tapıntılar həmin dövrün sosial, iqtisadi, hərbi və mədəni strukturlarını yenidən bərpa etmək üçün əvəzsiz mənbəyə çevrilir.

Ağsu şəhərinin tarixi 1734-cü ildə Nadir şah Əfşar tərəfindən əsas qoyulmaqla başlayır və 1806-cı ilə qədər aktiv şəkildə siyasi və iqtisadi həyatın iştirakçısı olmuşdur. Bu dövrə aid yazılı mənbələr mövcud olsa da, şəhərin real infrastrukturunu, gündəlik həyat tərzini, sənətkarlıq ənənələri və ictimai quruluşu haqqında daha dəqiq məlumatlar məhz arxeoloji tədqiqatların nəticəsində əldə edilmişdir.

Əldə olunan sübutlar göstərdi ki, Ağsu şəhəri təkcə tarixi-coğrafi baxımdan deyil, həm də urbanizasiya və şəhərsalma prinsipləri baxımından XVIII əsr Azərbaycanının aparıcı şəhərlərindən biri olmuşdur. Şəhər yerinin torpağı altında əsrlər boyunca gizli qalan bu material irs, tədricən «Ağsu möcüzəsi» adlandırılan unikal bir arxeoloji və tarixi mənzərəni formalaşdırmışdır (Cəbiyev & Xəlilli, 2010).

Arxeoloqların tapdığı yazılı qaynaqlar. Tarix elminin əsas istinad mənbələrindən biri olan yazılı qaynaqlar təkcə arxivlərdə və qədim kitabxanalarda deyil, həm də torpaq altındakı maddi irs qatlarında qorunmuş şəkildə günümüzdə gəlib çatır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı üzə çıxarılan çoxsaylı yazılı sənədlər, kitabələr və digər yazı daşıyıcıları tarix elmi üçün əvəzsiz və bəzən unikal məlumat mənbələri kimi çıxış edir.

Əsrlərlə torpaq altında gizli qalmış bu yazılı nümunələr müxtəlif fiziki materiallar üzərində qorunub saxlanılmışdır: daş lövhələr, gil tabletlər, papirus və kağız parçaları, dəri və ağac üzərində yazılmış mətnlər bu sıraya daxildir. Arxeoloqların aşkara çıxardığı bu materiallar arasında qədim dövlətlərə aid hüquqi sənədlər, inzibati yazışmalar, dini mətnlər, şəxsi məktublar və təsviri məzmunlu kitabələr də yer alır.

Bu tip tapıntılar təkcə qədim mədəniyyətlərin ümumi təsvirini verməklə qalmır, eyni zamanda bəzi hallarda mövcud yazılı mənbələrdə olan məlumatları tamamlayır və ya onları korrektə edir. Məsələn, Misir, Mesopotamiya, Orta Asiya və Qafqazın bir sıra arxeoloji abidələrində tapılmış yazılı materiallar bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərinin dərinlən və kompleks şəkildə öyrənilməsinə imkan vermişdir.

Tariximiz qürurumuzdur. Azərbaycanın qədim və orta əsr dövrlərinə aid mədəni irsi yalnız milli şüurun formalaşmasında deyil, həm də bəşər sivilizasiyasının inkişafının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə fəxr ediləsi haldır ki, ölkəmizin ərazisində yazı öncəsi dövrdən başlayaraq bütün tarixi mərhələləri özündə əks etdirən zəngin və sistemli maddi-mədəniyyət abidələri şəbəkəsi mövcuddur. Bu fakt bir daha təsdiqləyir ki, qədim əcdadlarımız Paleolit dövründən başlayaraq müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş mədəniyyət nümunələri yaratmaqla, bəşər sivilizasiyasının parlaq səhifələrindən birini formalaşdırıblar.

Bu irs yalnız region səviyyəsində deyil, həm də global miqyasda elmi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən zaman-zaman aşkara çıxarılmış qədim insan düşərgələri - Azıx, Tağlar, Damcılı, Qobustan və s., onlardan əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları

ümumdünya tarixşünaslığında mühüm yer tutur. Bu tapıntılar sayəsində təkcə Azərbaycan tarixinin ilkin mərhələləri deyil, həm də qədim insanların yaşayış tərz, əmək alətləri, məişət mədəniyyəti və dünyagörüşü haqqında dolğun elmi nəticələr əldə edilmişdir (Cəbiyev, 2003a: 256-258; Cəbiyev, 2003b: 5-10).

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, bu arxeoloji materiallar yalnız lokal və regional kontekstdə deyil, eyni zamanda bəşəriyyətin təkamül tarixi, ilk məskunlaşma mərhələləri, mədəni difuziya və texnologiyaların yayılması kimi qlobal elmi problemlərin həllində də açar mənbələrdən biri kimi dəyərləndirilir.

Şübhələr və reallıqlar. XX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan ərazisində erkən insan yaşayış məskənlərinin mövcudluğuna dair elmi baxışlar kifayət qədər məhdud və skeptik xarakter daşıyırdı. O dövrün elmi yanaşmalarına əsasən, bu ərazilərdə ən qədim insan izlərinin tarixi maksimum 4-5 min il əvvəlki dövrlərə aid edilirdi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan ərazisində Paleolit dövrünə aid insan düşərgələrinin mövcud olmadığı, burada ibtidai insan icmalarının yaşamadığı güman edilirdi.

Lakin XX əsrin 50-ci illərindən etibarən istedadlı arxeoloq Məmməd Əli Hüseynovun rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş sistemli arxeoloji tədqiqatlar bu yanaşmaları tamamilə dəyişdirdi. Azıx mağarasında və digər ərazilərdə aşkara çıxarılan qədim yaşayış izləri nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycanın qədim tarixinin kökləri 2-2,5 milyon il əvvələ gedib çıxır. Bu isə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın paleolit arxeologiyasında dönüş nöqtəsi hesab oluna biləcək fundamental bir elmi kəşf idi.

Bu tapıntılar nəticəsində Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilən Quruçay, Şomutəpə, Leylatəpə, Kür-Araz, Xocalı-Gədəbəy, Boyalı qablar və Muğan kimi arxeoloji mədəniyyətlər regionun qədim tarixini yenidən yazmağa imkan verdi. Sözügedən mədəniyyətlər yalnız Azərbaycan arxeologiyası üçün deyil, həm də Qafqaz, Yaxın Şərq və Orta Asiya arxeologiyaları üçün metodoloji və xronoloji baxımdan “ipucu” funksiyası daşdı (Cəbiyev, 2018: 30-36; Cəbiyev, 2022, 1 sentyabr).

Bu elmi nailiyyətlər sübut edir ki, Azərbaycan ərazisi bəşər sivilizasiyasının ilkin mərhələlərinin şahididir. Bu ərazidə formalaşmış qədim mədəniyyətlər dünya elminə və mədəniyyət tarixinə sanballı töhfələr vermişdir. Bu gün Azərbaycan elmi ictimaiyyəti tam haqlı olaraq fəxr edir ki, ölkəmiz dünyanın ilkin insan məskunlaşma mərkəzlərindən biri olmuş, ulu əcdadlarımız minilliklər boyu bu torpaqlarda yaşayaraq bəşəri mədəniyyətin inkişafına layiqli izlər buraxmışdır.

Mədəni irsə münasibətin iki üzü. Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qorunması və öyrənilməsi məsələsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onun tarixə, xüsusilə qədim dövrlərə aid arxeoloji abidələrə göstərdiyi həssas münasibət müasir dövrümüz üçün örnək sayıla biləcək bir yanaşmadır. Hələ 1969-cu ildə Azərbaycan SSR rəhbərliyinə gəldikdən az sonra Heydər Əliyev mədəni irsin qeydiyyatı və mühafizəsi ilə bağlı mühüm təşəbbüslə çıxış etmişdi. O, Mədəniyyət Nazirliyi və Elmlər Akademiyası rəhbərliyinə respublika ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin sistemli uçotunun aparılması barədə göstəriş vermişdi.

Bu təşəbbüs nəticəsində həm əvvəllər məlum olan, həm də yeni aşkar edilən çoxsaylı tarixi abidələr dövlət qeydiyyatına alınmış, elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bununla yanaşı, həmin proses zamanı bir sıra acınacaqlı hallar da üzə çıxmışdı. Qeydiyyatda olan bəzi nadir maddi-mədəniyyət nümunələrinin naməlum şəraitdə yoxa çıxdığı, bir sıra abidələrin isə təyinatını və mənsubiyyətini bildirən kitabələrinin qəsdən sındırıldığı və dağıdıldığı müəyyən olunmuş-

du. Bəzi hallarda isə bu abidələrə məxsus simvollar və yazılar məqsədli şəkildə təhrif olunmuş, onların mənsubiyyəti dəyişdirilməyə çalışılmışdır.

Bu hadisələrin arxa planında Sovet ideoloji təbliğat maşınının gerçək mahiyyəti daha aydın görünməkdədir. Formal olaraq “xalqlar dostluğu” ideyasını təbliğ edən sovet siyasəti faktiki olaraq milli kimliklərin silinməsi, tarixi yaddaşın deformasiyası və müəyyən etnik qrupların mədəni irs hesabına saxta tarix yaratması üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdı. Bu kontekstdə erməni ideoloqları və sovet dövrünün ermənipərəst elmi dairələri müxtəlif bölgələrdə yerləşən Azərbaycan mədəni irs obyektlərini mənimsəmək, onları “erməniləşdirmək” və öz tarixləri kimi təqdim etmək istiqamətində sistemli fəaliyyət göstərmişlər (Cəbiyev, 2025: 5 iyun).

Məhz bu səbəbdəndir ki, həmin dövrdə Azərbaycanın bir sıra tarixi abidələrinin erməni abidəsi kimi təqdim olunması halları baş vermiş və bu saxtakarlıqlar bəzi beynəlxalq elmi nəşrlərdə də əksini tapmışdır. Bu proses yalnız Azərbaycanın mədəni irsinə qarşı yönəlmiş vandalizm aktı deyil, həm də tarixi saxtalaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Qədim Qəbələni dağıtmaq istəyirdilər. 1977-ci ilin sonlarında Azərbaycan ərazisində həyata keçirilməsi planlaşdırılan mühüm bir enerji layihəsi qədim mədəni irsimiz üçün ciddi təhlükə yaratmışdı. Söhbət Sovet İttifaqının strateji hərbi obyektlərindən biri olan Qəbələ Radiolokasiya Stansiyasını (RLS) enerji ilə təmin etmək məqsədilə Mingəçevirdən çəkilməli olan yüksək gərginlikli elektrik xəttindən gedir. İlk layihəyə əsasən bu xətt, qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının paytaxtı kimi tanınan Qəbələ şəhərinin arxeoloji qalıqlarının yerləşdiyi ərazidən keçməli idi.

Bu vəziyyət arxeoloqlar arasında ciddi narahatlıq doğurdu. Qədim Qəbələ şəhərinin unikal arxeoloji potensialı və bu ərazinin Azərbaycan tarixindəki yeri nəzərə alınaraq, bir qrup arxeoloq - o cümlədən bu hadisələrin canlı şahidi olmuş alimlər - bu plana qarşı etiraz etdilər. Arxeoloji irsə bu müdaxilə yalnız yerli deyil, ümumittifaq səviyyəsində də tarixi dəyərlərin təhlükə altına alınması kimi qiymətləndirilirdi.

Məsələdən xəbər tutan Azərbaycan SSR rəhbəri Heydər Əliyev məsələni ciddi nəzarətə götürdü və vəziyyətin təhlili üçün Qəbələyə xüsusi dövlət komissiyası göndərildi. Komissiya üzvləri hazırkı və 13 yanvar 1978-ci il tarixli arayışa əsaslanaraq məsələ bir həftə sonra Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Büro iclasında müzakirəyə çıxarıldı. Müzakirələr zamanı məsul şəxslərin layihənin icrası zamanı göstərdikləri səhlənkarlıq, prinsipsizlik və irsə biganə münasibət kəskin tənqid olundu və onlara qarşı ciddi partiya cəzaları tətbiq edildi.

Verilmiş qərara əsasən, yüksək gərginlikli elektrik xətti dərhal arxeoloji abidənin yerləşdiyi ərazidən kənarlaşdırıldı. Bununla yanaşı, qədim Qəbələ şəhərinin arxeoloji qorunması üçün kompleks tədbirlər planı həyata keçirildi. Bu tədbirlər çərçivəsində ərazinin sel sularının dağıdıcı təsirindən müdafiəsi, tədqiqat işlərinin intensivləşdirilməsi və abidənin dövlət səviyyəsində qoruma altına alınaraq qoruq elan edilməsi istiqamətində ciddi addımlar atıldı (Cəbiyev, 2024).

Sözügedən hadisə həm sovet dövründə mədəni irsə münasibətin müxtəlif üzlərini göstərən nümunə, həm də arxeoloji abidələrin qorunmasında elmi ictimaiyyətin və siyasi rəhbərliyin qarşılıqlı əməkdaşlığının əhəmiyyətini sübut edən bir presedent kimi tarixə düşdü.

Mədəni irsə dövlət qayğısı. Azərbaycan dövləti ölkə ərazisindəki maddi-mədəniyyət abidələrinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi, qorunması və ictimaiyyətə təqdim edilməsi sahəsində ardıcıl və sistemli fəaliyyət göstərmişdir. Bu istiqamətdə yalnız inzibati və hüquqi çərçivələr deyil, həm də elmi-institusional və tədris bazaları formalaşdırılmışdır.

Uzun illərdir ki, ali məktəblərin, xüsusilə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində arxeologiya fənni müstəqil dərş predmeti kimi tədris edilir. BDU nəzdində fəaliyyət göstərən Arxeologiya kafedrası, bu sahədə mütəxəssis hazırlığının əsas akademik platformalarından biridir. Eyni zamanda, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tərkibində Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu fəaliyyət göstərir və ölkədə arxeoloji elmin əsas aparıcı qurumu hesab olunur.

Elmi-tədqiqat və maarifləndirmə sahəsində mühüm rol oynayan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, eləcə də Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun nəzdindəki Arxeologiya sərgi-muzeyi və ölkənin bütün şəhər və rayonlarında fəaliyyət göstərən tarix-diyarşünaslıq muzeyləri arxeoloji irsin qorunması və ictimaiyyətə təqdim olunması baxımından mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Bu muzeylərin ekspozisiya və fondlarında yüz minlərlə arxeoloji material saxlanılır və nümayiş etdirilir.

Kadr hazırlığı sahəsində də dövlət dəstəyi davamlı xarakter daşıyır. Hər il arxeologiya ixtisası üzrə onlarla istedadlı gənc doktorantura və dissertanturaya qəbul olunur. Azərbaycanda arxeologiya üzrə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müvafiq Dissertasiya Şuraları fəaliyyət göstərir və bu şuraların vasitəsilə hər il bir sıra tədqiqatçı uğurla dissertasiya müdafiə edərək elmi ad qazanır (Cəbiyev, 2018: 26-28).

Sahə tədqiqatları üzrə ölkə ərazisində hər il təxminən 40-a yaxın arxeoloji ekspedisiya fəaliyyət göstərir. Bu ekspedisiyalar müxtəlif bölgələrdə, Qədim Daş dövründən Son Orta əsrlərə qədər uzanan zaman zolağında yerləşən abidələrdə tədqiqat aparır. Son illərdə bu ekspedisiyaların maddi-texniki təminatı, logistika imkanları və maliyyə resursları da nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin miqdarı bu sahəyə verilən prioritetin göstəricisi kimi dəyərləndirilir və ekspedisiyaların səmərəli fəaliyyətinə mühüm töhfə verir.

Təsadüfi tapıntılar. Arxeoloji tapıntıların böyük bir hissəsi planlı və məqsədli elmi tədqiqatlarda deyil, bir çox hallarda tamamilə təsadüfi hallarda üzə çıxır. Tarixi-mədəni irs nümunələrinin ilkin aşkara çıxarılma prosesi zaman-zaman arxeoloji kəşflərin təsadüfi xarakter daşdığını sübut etmişdir. Bu tapıntılar, bəzən mühüm elmi tədqiqatların başlanğıc nöqtəsinə çevrilərək, yeni mədəniyyətlərin müəyyənəşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Təsadüfi tapıntıların üzə çıxmasında ilk növbədə təbii amillər mühüm rol oynayır. Yer sürüşmələri, çayların sahil terraslarında baş verən eroziya, sel sularının əmələ gətirdiyi yarğanlar və digər geoloji proseslər nəticəsində torpaq qatları altında gizlənmiş qədim yaşayış izləri üzə çıxır. Bu proseslər nəticəsində bəzən daha əvvəl məlum olmayan yaşayış yerləri, məzarlıqlar və ya maddi-mədəniyyət qalıqları müşahidə olunur.

İkinci mühüm faktor kimi antropogen təsirlər göstərilə bilər. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti, xüsusilə sahələrin şumlanması zamanı, eləcə də yolların və kanalların çəkilişi, tikinti üçün bünövrələrin və mühəndis-kommunikasiya xəndəklərinin qazılması prosesində torpaq altında qalmış qədim mədəniyyət izləri üzə çıxır. Belə hallarda tapılan artefaktlar əksərən mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir və bəzən həmin ərazidə genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlara start verilir.

Mədəni irsi talan edənlər. Mədəni irsə qarşı törədilən müdaxilələr və talançılıq faktları dünya arxeologiyası tarixində az rast gəlinən hal deyil. Xüsusilə ilkin arxeoloji fəaliyyətlər bir çox hallarda elmi məqsəddən çox, qarətçilik və qənimət axtarışı mahiyyəti daşıyıb. Bu mənada XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri dünya arxeologiyasında “qənimətçilik dövrü” kimi xarakterizə edilə bilər. Azərbaycan da bu proseslərdən kənarda qalmamışdır.

XIX əsrin sonlarında Fransadan olan Morqan qardaşları Azərbaycan ərazisində, xüsusilə də Qafqazın cənubunda “arxeoloji fəaliyyət” adı altında genişmiqyaslı qazıntılar aparmış və bu

qazıntıların nəticəsində ölkənin qədim dövrlərinə aid zəngin arxeoloji kolleksiyaları toplayaraq Avropaya aparmışlar. Əldə olunan artefaktların böyük əksəriyyəti Azərbaycan tarixinin ən qədim mərhələlərinə - Eneolit, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid olmuşdur. Onların fəaliyyətinin kommersiya və siyasi məqsədlər daşdığı müəyyən edildikdən sonra Rusiya imperiyası tərəfindən Azərbaycandan deportasiya edilmişlər.

Təəssüf doğuran məqam isə ondan ibarətdir ki, Morqan qardaşlarının apardıqları bu arxeoloji irs nümunələri bu gün Avropa muzeyləri və şəxsi kolleksiyalarda ya erməni, ya da fars mədəniyyəti nümunələri kimi təqdim və təşviq olunmaqdadır. Bu hallar yalnız maddi mədəniyyətin talan olunması deyil, eyni zamanda mədəniyyətin mənimsənilməsi və tarixi saxtalaşdırma siyasətinin sistemli bir hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan ərazisinin Çar Rusiyası və sonradan Sovet İttifaqı tərkibində olduğu dövrlərdə də xarici tədqiqatçılar və ekspedisiyalar bu torpaqlarda tapılan arxeoloji irs nümunələrini ölkədən çıxarmışlar. XIX–XX əsrin əvvəllərində aparılan ekspedisiyalar nəticəsində toplanan çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri bu gün Almaniya, Böyük Britaniya və digər Avropa ölkələrinin muzey fondlarında saxlanılmaqdadır. Bəzi hallarda həmin artefaktların mənşəyi dəyişdirilərək, onların milli mənsubiyyəti ilə bağlı təhriflərə yol verilmişdir (Cəbiyev, 2024, 16 aprel).

Azərbaycanda ilk arxeoloji ekspedisiyalar. Azərbaycan ərazisində ilk sistemli arxeoloji ekspedisiyaların təşkili XX əsrin 20-ci illərindən etibarən reallaşmağa başlamışdır. Bu dövrün ekspedisiyaları əsasən kəşfiyyat xarakterli olmuş, məqsəd isə abidələrin yerinin müəyyən edilməsi, ilkin sənədləşdirilməsi və təxmini dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Arxeoloji fəaliyyətin bu mərhələsi daha çox lokal müşahidələrə və səthi təhlillərə əsaslanırdı. Qazıntılar sistemli xarakter daşımır, əsas diqqət potensial arxeoloji ərazilərin qeydə alınmasına yönəlmişdi. Bu mərhələ təqribən XX əsrin 40-50-ci illərinə qədər davam etmişdir (Cəbiyev, 2018: 19-25).

1950-ci illərdən etibarən isə Azərbaycan arxeologiyasında yeni mərhələ başlanmışdır. Bu dövrdə artıq kompleks və iri miqyaslı arxeoloji ekspedisiyalar fəaliyyətə başlamışdır. Belə ekspedisiyalar təkcə abidənin özünü deyil, onun şəhərsalma strukturu, sosial və iqtisadi funksiyaları, maddi-mədəni mühiti ilə birlikdə öyrənilməsinə hədəfləmişdir. Bu baxımdan Qəbələ, Mingəçevir, Beyləqan, Şamaxı, daha sonralar isə Şabran, Şəmkir və Ağsu şəhər yerlərində aparılan sistemli arxeoloji tədqiqatlar mühüm mərhələ təşkil edir.

Bu ekspedisiyalar çərçivəsində şəhərlərin daxili planlaşması, memarlıq elementləri, sənətkarlıq sahələri, əhalinin məşğulluq strukturu, sanitariya və infrastruktur sistemləri, müdafiə tikililəri, eləcə də regional və beynəlxalq ticarət əlaqələri öyrənilməyə başlanmışdır. Əvvəlki dövrlərin sırf arxeoloji çərçivəli fəaliyyətlərindən fərqli olaraq, bu mərhələdə aparılan tədqiqatlar interdisiplinar yanaşma əsasında təşkil olunmuşdur.

Kompleks ekspedisiyaların tərkibinə yalnız arxeoloqlar deyil, həm də memarlar, etnoqraflar, epigraflar, rəssamlar, numizmatlar, paleontoloqlar və antropoloqlar da daxil edilmişdir. Bu multidissiplinar komanda strukturu bir abidənin müxtəlif aspektlərdən eyni vaxtda və eyni məkanda araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Nəticədə, əldə olunan elmi materialların spektri genişlənmiş, arxeoloji abidələr daha dərin və kompleks şəkildə təhlil edilməyə başlanmışdır.

Yeni tələblər, yeni çağırışlar. Artıq zaman dəyişib, texniki imkanlar və arxeoloji tədqiqatlar qarşısında duran hədəflər və tələblər də dəyişib. Başqa sözlə, indiki halda arxeoloji tədqiqatlarda daha əvvəllər olduğu kimi ənənəvi yanaşmalar yetərli hesab oluna bilməz. Minillər ərzində torpağın altında uyuyan nadir bir abidəni öyrənməkdən əvvəl müasir texniki vasitələrlə orada konkret olaraq nə olduğunu öyrənmək imkanları var. Yəni, irəlicədən torpaq altındakı tikilinin

parametrlərini öyrənə biliriksə, bir halda ki, bu mümkündür, onda niyə abidəni, necə deyərlər, kor-koranə qazıb dağıdaq? (Cəbiyev, 2025, 6 iyun).

İngilis arxeoloqu Qordon Çayld hələ bir əsr öncə görün nə yazırdı: “Arxeologiya tarix elmində çevriliş etdi. Teleskop astronomun görüş dairəsini genişləndirdiyi dərəcədə arxeologiya da tarix elminin üfüq sahəsini genişləndirdi. Mikroskop biologiya üçün böyük orqanizmin daxilində ən kiçik hüceyrələrin həyatının olduğunu açdığı kimi, arxeologiya da tarix üçün keçmişi öyrənmək perspektivini yüz dəfələrlə artırdı. Nəhayət, arxeologiya tarix elminin həcm və məzmununda radioaktivliyin kimyada etdiyi dəyişikliklər kimi dəyişikliyə səbəb oldu”.

İndiki halda, eyni sözləri müasir texniki vasitə və qurğuların arxeoloji tədqiqatlar alanında açmış olduğu intəhasız (geniş) imkanlar barədə də demək olar. Bu gün zəruri texniki cihazlarla silahlandırılan dronlar vasitəsilə istənilən abidə barəsində - hələ orada qazıntıya başlamazdan öncə - əvvəllər olduğundan qat-qat artıq, həm də daha geniş və daha müfəssəl informasiya əldə etmək imkanları var.

Əgər son vaxtlardək abidənin və orada aşkar edilən çeşidli artefaktların yaşı, inkişaf tsiklləri sadəcə arxeoloqun müqayisəli təhlili və fəhmi əsasında müəyyən olunurdusa, indi bu işi radiokarbon və çox çeşidli digər analizlər yolu ilə asanlıqla görə bilərik (Cəbiyev, 2025, 6 iyun).

Son vaxtlardək arxeoloqlar ənənəvi yanaşma imkanlarından istifadə etməklə bu və ya digər abidənin hansı əsrə, yaxud hansı minilliyə aid olduğunu təqribi olaraq müəyyən edirdisə, bu gün artıq radiokarbon analizlər hər cür artefaktın dövrünü konkret ilinə qədər dəqiqliklə müəyyən edə bilir.

Arxeoloji fəaliyyətin turistik hədəfləri. Uzun illər arxeoloji tədqiqatların yeganə hədəfi tarixi reallıqları öyrənmək idi. Sözsüz ki, məhz arxeoloji araşdırmalar sayəsində tarixi daha dərinə və əhatəli şəkildə yazmaq mümkündür. Arxeoloji araşdırmalara olan bu tələb bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, indiki halda arxeoloji tədqiqatlar qarşısında elmi hədəflərlə paralel olaraq həm də turistik hədəflər durur. Yəni, arxeoloji tədqiqatın nəticəsi olan tapıntıların daha sonra həm də turistik perspektivləri nəzərə alınmalıdır (Cəbiyev, 2025, 9 iyun).

Konservasiya problemləri. Arxeoloji tədqiqatlar həm də konservasiya problemlərini aktuallaşdırır. Bu iş iki mərhələdən ibarət olmalıdır. Birincisi, arxeoloji ekspedisiya heyəti içərisində mütləq şəkildə konservasiya üzrə mütəxəssis yer almalıdır. Yəni, artefaktların, üzə çıxarılan kommunikasiya elementlərinin açıq hava şəraitində tez bir zamanda aşınmasının qarşısını almaq məqsədilə dərhal ilkin konservasiya tədbirləri görülməlidir. Çünki əsrlər, minilliklər ərzində torpaq altında qorunan bu və ya digər tapıntı üzəri açıldığı zaman günəş, yağış, külək və digər təbii təsirlər nəticəsində sürətlə aşınmaya məruz qalır. Bu isə o deməkdir ki, torpaq tarixi yadigarları insanlardan daha yaxşı mühafizə edir.

Konservasiya tədbirlərinin ikinci mərhələsi abidənin arxeoloji tədqiqından sonra həyata keçirilir. Bu mərhələdə arxeoloq bilavasitə iştirakçı deyil, elmi məsləhətçi funksiyasını icra edir. Təəssüf hissi ilə onu da bildirməliyik ki, hələlik arxeoloji tədqiqatı başa çatdırılmış abidələrin xeyli qismi konservasiya olunmur və beləliklə də tədricən dağılıb məhv olur. Məsələn, Şamaxı, Şabran, Gəncə və Beyləqan şəhərlərində 1960-1970-ci illərdə kifayət qədər geniş sahələrdə aparılmış tədqiqatlardan sonra heç bir konservasiya tədbiri görülmədiyindən həmin sahələr faktiki olaraq zibilliyə çevrilmişdir. Bu acı reallıqlar onu tələb edir ki, indiki halda konservasiya təminatı olmayan abidə qazılmamalıdır.

Arxeoloq öyrənir, yoxsa dağıdır? Xalq arasında belə bir deyim var: tarixi abidələri hamıdan çox arxeoloqlar dağıdır. Razılaşaq ki, bu deyimdə həqiqətin payı heç də az deyil. Amma onu

da nəzərə almaq lazımdır ki, arxeoloqun vəzifəsi öyrənməkdir. Konservasiya təminatı isə digər qurumların, birinci növbədə isə rəsmi dövlət qurumlarının vəzifə borcudur.

Bu sahədə Türkiyə, İtaliya, Yaponiya və Çin kimi ölkələrin müsbət təcrübələri mövcuddur. Həmin ölkələrdə artıq konservasiya ənənələri və məktəbləri uğurla fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda da son illər bu sahəyə nəzərəcarpacaq dərəcədə diqqət artmışdır.

Minnətdarlıq hissi ilə deməliyik ki, bu məsələ birbaşa ölkə Prezidentinin daimi diqqət və nəzarətindədir. Heydər Əliyev Fondunun Bakı, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan şəhərlərindəki bir sıra nadir tarixi abidələrin konservasiyası istiqamətində gördüyü işlər də təqdirəlayiqdir.

Müsbət haldır ki, son vaxtlar tarixi-arxeoloji abidələrin tədqiqi və konservasiya işinə digər qeyri-hökumət təşkilatları, xüsusən də SEBA Assosiasiyası və MİRAS İctimai Birliyinin də önəmli qatqıları vardır. Ayrı-ayrı iş adamlarının da abidələrin bərpası və konservasiyasına maraq göstərdiyinə və sərmayə qoyduqlarına dair misallar da az deyil (Cəbiyev, 2021, 18 mart).

Arxeoloqların şərəf işi. Tarix - xalqın qan yaddaşı, kimliyi və gələcəyidir. Bu anlayış hər bir millətin varlığının ideoloji və mədəni təməlini təşkil edir. Öz keçmişini tanımayan, mənsub olduğu soykökə bələd olmayan xalq milli özünüdərkə nail ola bilməz və bunun nəticəsində gələcəyini də sağlam şəkildə qura bilməz.

Zamanın dərin qatlarında itib-batan hadisələr, unudulmağa üz tutmuş mədəniyyət nümunələri, minilliklərin sükutuna qərq olmuş şəhərlər və nekropollar yalnız arxeoloji tədqiqatlar vasitəsilə yenidən gün işığına çıxarılır və mənəvi sərvətə çevrilir.

Bu tarixi yaddaşı qorumaq, öyrənmək və onu gələcək nəsillərə dürüst şəkildə çatdırmaq arxeoloqların borcu, vəzifəsi və şərəf işidir. Hər bir bu sahənin nümayəndəsinə bu yolda uğurlar arzulamaq yerinə düşər.

Mədəni irs xiridarlarının həyəcan təbili. Müasir dünyada mədəni irsin qorunması, öyrənilməsi və təşviqi bir çox ölkələrdə prioritet istiqamət kimi qəbul edilir. Bununla bağlı fəaliyyət göstərən çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar mövcuddur. Hər il müxtəlif coğrafi bölgələrdə mədəni irsə dair tədbirlər, forumlar və konfranslar təşkil olunur. Eyni zamanda, bu sahədə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş müxtəlif konvensiyalar və hüquqi-normativ çərçivələr də mövcuddur.

Lakin bütün bu səylərə baxmayaraq, dünyanın müxtəlif bölgələrində - o cümlədən Rusiya-Ukrayna münaqişə zonasında, Yaxın Şərqdə və bəzi Avropa dövlətlərinin hələ də müstəmləkə statusunda saxladığı regionlarda tarixi-mədəni irs vandalcasına dağılıdır. Bu dağıntıların miqyası bəzi hallarda qədim və orta əsrlər dövrünün barbar hücumlarını belə geridə qoyur.

Mədəni irsin bu dərəcədə sistematik şəkildə məhv edilməsi elə səviyyəyə çatmışdır ki, gələcəkdə həmin ərazilərdə arxeoloji tədqiqat aparmaq və yaşayış izlərini müəyyənləşdirmək belə mümkün olmayacaq. Odur ki, arxeoloji və mədəni irs mütəxəssisləri olaraq bu tribunalardan həyəcan təbili çalmaq bizim borcumuzdur: Tarixi-mədəni irsi siyasi ambisiyalara qurban verməyin! (Cəbiyev, 2024, oktyabr).

Beynəlxalq konfransda qaldırılmış müraciət. Mədəni irs mövzusunda giriş kimi, 14-16 oktyabr 2024-cü il tarixlərində İstanbul Universitetində keçirilmiş IX YOCOCU Beynəlxalq Konfransı çərçivəsində dünya dövlətləri, xalqları və beynəlxalq təşkilatlara ünvanladığımız müraciətin mətnini təqdim etmək istərdim. Konfrans iştirakçıları tərəfindən alqışlarla qarşılanan həmin müraciətdə aşağıdakı fikirlər ifadə olunmuşdur:

Dünya dövlətlərinə və xalqlarına

MÜRACİƏT

Biz “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi olaraq, dünyada baş verməkdə olan müharibələri qətiyyətlə pisləyir və onların bir an öncə dayandırılmasını tələb edirik! Bu münaqişələri törədənləri, onlara dəstək verənləri, silah-sursatla təmin edənləri, səssiz duraraq müşahidə edənləri, bir sözlə, müharibədən mənfəət güdənləri və separatizmə hər hansı formada dəstək olanları qınayırıq!

Müharibənin gətirdiyi dağıntı və fəlakətləri bəşəriyyətin bütün nümayəndələrinin bilməsi zəruridir. Azərbaycan bu acı reallıqları I və II Qarabağ müharibələri zamanı birbaşa yaşamış bir ölkədir. Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi və 30 il ərzində həmin ərazilərdə həyata keçirdiyi vandalizm aktları nəticəsində şəhər və kəndlər, tarixi və mədəni irs nümunələri misli görünməmiş şəkildə dağıdılmışdır.

Bu dağıntıların miqyası bəzi hallarda Xirosima və Naqasakidə baş vermiş nüvə faciəsinin nəticələrini belə geridə qoyur. Qarabağda xalqımıza məxsus maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələri planlı şəkildə məhv edilmiş və talan olunmuşdur. Təəssüf doğuran məqam isə odur ki, bu müddət ərzində bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər bu faktları görməzlikdən gəldi.

Azərbaycan dövləti bu müddət ərzində sülh çağırışları etsə də, bu çağırışlar cavabsız qaldı. Nəticə etibarilə, Azərbaycan ərazi bütövlüyünü hərbi yolla bərpa etmək məcburiyyətində qaldı. Bu missiyanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri beynəlxalq hüquqa uyğun şəkildə və uğurla yerinə yetirdi.

Hazırda azad edilmiş ərazilərdə bərpa və quruculuq prosesi həyata keçirilir. İllərlə həsrət qalmış soydaşlarımız öz ata-baba yurdlarına qayıtmağa başlayıblar. Lakin təəssüf ki, bəzi dövlətlərin - o cümlədən ABŞ, Fransa, Hindistan, Niderland və Kanada kimi ölkələrin müəyyən siyasi dairələri bu prosesə qarşı mənfi mövqe sərgiləyir, Ermənistanla silah yardımı etməklə regionda yeni münaqişə ocağı yaratmağa çalışırlar.

Bundan da acınacaqlısı odur ki, bu dairələr Azərbaycanı guya Qarabağda xristian irsini məhv etməkdə ittiham edirlər. Halbuki Bakının və Şuşanın mərkəzində yerləşən erməni kilsələrinə heç bir zərər dəyməmişdir. Əgər bu dairələr obyektiv mövqe nümayiş etdirmək istəyirlərsə, buyurub gəlib əyani şəkildə vəziyyəti müşahidə edə bilərlər. UNESCO-ya və digər beynəlxalq təşkilatlara da çağırış edirik: gəlin və görün!

Qarabağda ermənilər tərəfindən vandalcasına dağıdılmış mədəni irs nümunələri təkcə Azərbaycana deyil, ümumbəşəri dəyərlərə məxsusdur. Eləcə də, Ukraynada və Yaxın Şərqdə müharibələr nəticəsində məhv edilmiş abidələr bəşəriyyətin ümumi mədəni yaddaşının bir hissəsidir və onların məhvi heç bir halda susqunluqla qarşılanmamalıdır.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2016). Bakı.

Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” Qanunu. (2002). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 11.

Azərbaycan Respublikasının “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanunu. (2005). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 4.

“Muzeylər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. (2011). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 11.

Cəbiyev, Q. C. (1990). Arxeologiya və romantika. Bakı: Gənclik.

Cəbiyev, Q. C. (2003a). Bura Vətəndir. Bakı.

Cəbiyev, Q. C. (2003b). Azərbaycan keramikası. Bakı.

Cəbiyev, Q. C., & Xəlilli, F. (2010). Ağsu şəhəri orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji araşdırma). II buraxılış. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları. Bakı: SBC.

Cəbiyev, Q. C. (2018). Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı.

Cəbiyev, Q. C. (2019). Azərbaycan arxeologiyası: uğurlar, problemlər və vəzifələr. Tarix və Onun Problemləri, (1), 14–21.

Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında professor Qafar Cəbiyevin rolu. (2021). Beynəlxalq konfrans materialları (Ağsu, 25-26 avqust 2020) (s. 14–21). Bakı.

Cəbiyev, Q. C. (2021, 18 mart). Prezidentin Azıx mağarasını ziyarət etməsi hansı mətləbləri üzə çıxardı?! İki Sahil qəzeti.

Cəbiyev, Q. C. (2022, 1 sentyabr). Qarabağ – qədim insanların təşəkkülü və mədəniyyətlərin təkamülü diyarı. Yeni Azərbaycan qəzeti.

Cəbiyev, Q. C. (2024, 11 yanvar). Qara arxeologiyanın qara əməllərinə dair həyəcanlı xəbərlər. Azpolitika.az. <https://www.azpolitika.az>

Cəbiyev, Q. C. (2024, 16 aprel). Tarixi mədəni irsə qənim kəsilmələr. Təzadlar qəzeti.

Cəbiyev, Q. C. (2024, oktyabr). İstanbul Universitetində keçirilən beynəlxalq konfrans iştirakçıları adından beynəlxalq təşkilatlara müraciət. IX YOCOCU Beynəlxalq Konfransı Materialları.

Cəbiyev, Q. C. (2024). Qəbələnin tarixinə dair bəzi yeni mülahizələr. Mahmud Kaşqarlı Beynəlxalq Elmi Jurnal, II cild, № 2, 93-100.

Cəbiyev, Q. C. (2025, 4-9 iyun). Arxeoloji tədqiqatlar: ənənəvi yanaşmalar, yeni çağırışlar. Yeni Azərbaycan qəzeti.

Göndərildi: 08.08.2025

Qəbul edildi: 22.08.2025

Təqdim etdi: Qafar Cəbiyev

İstinad: Cəbiyev, Q. (2025). Mədəni İrs Ustad Məktəbi kursuna giriş və ya mədəni irsin tədqiqi, qorunması və təşviqi istiqamətində prioritetlər: ənənəvi yanaşmalar və yeni çağırışlar.

F. Xəlilli (Hazırlayan). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. (s. 6-17). Bakı: AFPoliqrAF. <https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006>

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ
BAKİ - 2025